

PL ISSN 1640-1395

Biuletyn Naukowy

17

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE

Biuletyn Naukowy

17
(4/2002)

WYDAWNICTWO UWM

ROSYJSKA GOSPODARKA ROLNA W PROCESIE TRANSFORMACJI

Roman Kisiel¹, Oleg Patlasov²

¹Katedra Polityki Gospodarczej i Regionalnej UWM w Olsztynie

²Katedra Zarządzania i Agrobiznesu, Uniwersytet w Omsku

Słowa kluczowe: rolnictwo rosyjskie, efektywność produkcji, transformacja.

A b s t r a k t

W pracy przedstawiono gospodarkę rolną Rosji na tle innych państw. Szczególną uwagę zwrócono na poziom produkcji rolniczej (roślinnej, zwierzęcej), jej rentowność, wyposażenie rolnictwa, strukturę własnościową oraz zmiany struktury społeczno-ekonomicznej sektora rolniczego.

Przekształceniom w rolnictwie rosyjskim towarzyszy gwałtowny spadek produkcji, jedynie w ostatnich dwóch latach widoczne są zarysy stabilizacji. W latach 1999-2000 gwałtownie zmniejszył się udział przedsiębiorstw przynoszących straty, wiele upraw oraz produkcja mleka zaczęły przynosić zysk. Pomoc państwa dla producentów rolnych jest minimalna, brak jest preferencyjnych kredytów. Likwidacja gospodarstw wielkotowarowych została podyktowana względami ideologicznymi, a nie ekonomicznymi. Gospodarstwa farmerskie produkują tylko 2% produktów rolnych, wykorzystując przy tym 7% areалу gruntów rolniczych, a gospodarstwa przyzagrodowe, mimo dużego udziału w produkcji wielu roślin uprawnych, nie są towarowe.

Całe obciążenie socjalne na wsi dźwigają przedsiębiorstwa uspołecznione. Posiadana wcześniej infrastruktura wiejska znajduje się w stanie rozkładu. Kolejne fale reform i modernizacji gospodarki rolnej nie przynoszą oczekiwanych wyników. Niezbędna jest korekta kierunku polityki rolnej, która ma wspierać przede wszystkim gospodarstwa wielkotowarowe, pożądaną są również działania w celu ochrony krajowych producentów.

RUSSIAN AGRICULTURAL ECONOMY IN THE PROCESS OF TRANSFORMATION

Roman Kisiel¹, Oleg Patlasov²

¹Chair of Agricultural and Regional Policy, University of Warmia and Mazury in Olsztyn

²Chair of Management and Agribusiness, University of Omsk

Key words: Russian agriculture, production effectiveness, transformation.

A b s t r a c t

The paper presents Russian agricultural economy against the background of other countries. Special attention was paid to the level of agricultural production (plant and

animal), its profitability, agricultural equipment, ownership structure and changes of socio-economic structure of agricultural sector.

Transformation of Russian agriculture has been accompanied by a sharp decrease in production. During the last two years some stabilization has been noted. In the years 1999-2000 the share of non-profitable firms dramatically decreased and many companies as well as dairies became profitable. The government support for agricultural producers has been minimum and there are no preferential credits.

The liquidation of large farms was imposed by political reasons, not economic ones. The farms produce only 2% of agricultural products, using only 7% of agricultural land whereas small individual farms are not commercial in spite of a big share in the production of many crops.

Collective farms are responsible for all social load in the country. Rural infrastructure is in a very bad condition. Subsequent reforms and modernization of agricultural economy do not bring about expected results. It is necessary to verify the profile of agricultural production which should support mainly big commercial farms. Some measures should also be undertaken to protect domestic producers.

Wstęp i cel pracy

Do roku 1991 Rosja była jednym z czołowych producentów żywności na jednego mieszkańca – w roku 1990 zajmowała 7 miejsce na świecie pod względem spożycia artykułów żywnościowych, natomiast na początku nowego tysiąclecia – 71 miejsce. Średnia dobowa porcja żywnościowa na głowę ludności zmniejszyła się o 1000 kalorii, osiągając poziom 2300. Jest to ilość przypadająca na 1 mieszkańca Afryki – kontynentu o bardzo gorącym klimacie i zapóźnionej gospodarce. W Europie wynosi ona 3500 kalorii, w Stanach Zjednoczonych – 3600 kalorii. W radzieckich więzieniach dzienna porcja żywnościowa na 1 osobę wynosiła 2400 kalorii. Spożycie mięsa w ciągu ostatnich 10 lat zmniejszyło się z 75 do 42 kg, mleka – z 386 do 205 l, jaj – z 297 do 227 szt., ryb – z 20 do 9 kg (SZUTKOV 2000). Doświadczenie reform rolnych w Rosji pokazuje, że konieczne są zmiany ewolucyjne.

Zmniejszenie dotacji doprowadziło do wtargnięcia na wewnętrzne rynki zachodnich producentów rolnych, subsydiowanych przez ich rządy. Często określa się, że w ten sposób Zachód, rozwijając własny sektor rolniczy, niszczy rolnictwo krajów Wspólnoty Niepodległych Państw i Europy Wschodniej, uzależnia je coraz bardziej od importu żywności.

W Polsce współczynnik protekcjonizmu rolnego wynosi 20%, natomiast w krajach UE – 50% (KISIEL 1999). W USA łączny transfer pieniędzy do rolnictwa (w tym również w wyniku podwyżek cen spowodowanych działaniami regulacyjnymi państwa) wynosi 94 mld dolarów, z czego 77 mld to bezpośrednio wypłaty z budżetu – w Japonii odpowiednio 89 i 26 mld, w Unii Europejskiej 134 i 60 mld dolarów. Nawet w niewielkiej Finlandii wydatki te osiągają 3,9 mld dolarów, w Norwegii zaś, która nie prowadzi produkcji rolnej na dużą skalę, stanowią one 33,4 mld dolarów (NAZARENKO 1999). W Rosji pomoc dla sektora rolniczego ze strony państwa do roku 1999 zmniejszyła się do 1,5% wydatków budżetu federalnego. Budżet federalny na rok 1999

w ogóle nie przewidywał pomocy dla rolnictwa, a przeciż w 1992 r. na finansowanie tej gałęzi gospodarki przeznaczono 17,4% budżetu. Ustawa federalna „O państwowej regulacji produkcji rolniczej w Federacji Rosyjskiej” w praktyce nie jest egzekwowana.

Celem niniejszej pracy było przedstawienie gospodarki rolnej w Rosji na tle innych państw. Szczególnie zwrócono uwagę na poziom produkcji rolniczej (roślinnej, zwierzęcej), jej rentowność, wyposażenie rolnictwa, strukturę własnościową oraz zmiany struktury społeczno-ekonomicznej sektora rolniczego.

Handel produktami rolnymi

W polityce rolnej większości krajów Europy Wschodniej i Rosji ważne jest uwzględnienie nacisku importu, często z dumpingowymi cenami, małego popytu spowodowanego brakiem środków płatniczych u ludności, niedostatecznej pomocy finansowej dla rolnictwa ze strony rządu. W roku 1998 w Gruzji, Kazachstanie, Kirgistanie artykuły importowane stanowiły ponad 2/3 detalicznego obrotu towarowego, w Azerbejdżanie – ok. 60%. W Rosji na importowaną żywność przypada 48% obrotu towarowego (Tkacz 1999). Jest to już trwałe uzależnienie od importu żywności, można nawet mówić o utracie bezpieczeństwa żywnościowego. Nieprzypadkowo do Dumy Państwowej wpłynęła ustawa federalna „O bezpieczeństwie żywnościowym Rosji”. Kraj importuje 65% cukru, 60% produktów mięsnych, 65% drobiu, 30% oleju roślinnego, 55% masła, 100% herbaty i kawy. Stosunek żywności zakupionej na kredyt z odroczeniem płatności na 20 lat (na 2% rocznie) do bezpłatnej żywności z USA wynosi 1:1.

Polityka celna może w pewnym stopniu pomóc przemysłowi przetwórczemu, np. decyzja Rządu Federacji Rosyjskiej o zwiększeniu cła na herbatę paczkowaną za granicą (85% herbaty pitej przez Rosjan) do 20% wartości wwożonego towaru, przy jednoczesnym zachowaniu 5-procentowego cła na herbatę wwożoną luzem, może stymulować rozwój rosyjskich przedsiębiorstw. Wśród innych tendencji można odnotować zmniejszenie importu gotowych produktów mięsnych kosztem zwiększenia importu mięsa do przerobu. W latach 1999–2000 czołowe miejsce w imporcie żywności zaczynają zajmować surowce: cukier surowy, tytoń, mięso (tab. 1). Nieustannie rośnie udział krajów spoza terytorium byłego Związku Radzieckiego w imporcie żywności. Obecnie przypada na nie 83,9%, co oznacza utratę zajmowanych dotychczas pozycji przez Ukrainę, Kazachstan, Mołdawię i inne kraje Wspólnoty Niepodległych Państw.

Szczególny niepokój Rosjan powinna wzbudzać jakość zagranicznych produktów. Ministerstwo Handlu Federacji Rosyjskiej jest zaniepokojone jakością żywności napływającej jako pomoc humanitarna z USA i Francji. Przede wszystkim chodzi tu o zboże i mąkę o obniżonej zawartości ciała szklistego (glutenu) zarazone pasożytami. W roku 1999 inspektorzy Państwowej Inspekcji Handlowej Federacji Rosyjskiej wycofali ze sprzedaży 36% skontrolowanych

Tabela 1
Table 1

Import podstawowych artykułów spożywczych do Federacji Rosyjskiej w 1999 r.
Import of basic groceries to the Russian Federation in 1999

Nazwa artykułu Groceries	Import artykułów spożywczych Import of groceries					
	ogółem total		kraje spoza terytorium byłego ZSRR countries from outside former Soviet Union		Wspólnota Niepodległych Państw Commonwealth of Independent Countries	
	tys. ton thous. ton	mln USD	tys. ton thous. ton	mln USD	tys. ton thous. ton	mln USD
Mięso – Meat	978.6	967.8	808.8	772.6	171.8	195.2
Drób – Poultry	230.0	153.9	234.8	152.9	1.2	1.0
Ryba – Fish	298.2	107.9	287.6	103.5	10.6	4.4
Masło – Butter	38.8	61.7	28.6	46.9	9.4	14.8
Zboża – Corn		631.6		432.7		198.9
Olej słonecznikowy Sunflower oil	299.8	169.8	209.2	106.3	90.6	63.5
Cukier surowy Raw sugar	5775.9	1132.4	5774.2	1131.9	1.7	0.5
Cukier biały White sugar	128.5	35.2	61.7	17.2	64.0	19.0
Napoje alkoholowe i bezalkoholowe Alcoholic and non-alcoholic drinks		307.9		145.6		162.3
Papierosy i cygara Cigarettes and cigars		251.2		213.3		37.9

towarów z importu, w tym 42% skontrolowanego oleju i margaryny, 35% mięsa, 55% wędlin, 75% wódki. Największa ilość wycofanego towaru przypada na import z Chin, Turcji, Indii. W ciągu pierwszych 9 miesięcy 1999 r. zabroniono sprzedaży 22,2% wódek i likierów, 32% win, 20,8% koniaków, ponad 44% szampanów. Główni dostawcy niejakościowych wyrobów alkoholowych to Polska, Hiszpania, Bułgaria, Armenia, Gruzja, Mołdowa, Ukraina. W obecnej dobie można kształtować właściwości roślin uprawnych wg zadanych parametrów – odporności na zimno, zawartości białka, wysokości plonu, odporności na stonkę itp. Z dniem 1.07.2000 r. w Rosji został wprowadzony wymóg specjalnego znakowania artykułów spożywczych zawierających ponad 20% genetycznie zmodyfikowanego surowca.

Istnieje też wiele ograniczeń wwozu mięsa w związku z chorobą wściekłych krów (BSE). Upadek drobiarstwa Rosja zawdzięcza Stanom Zjednoczonym – dostawy „udek Busha” do Rosji osiągnęły kwotę 1 mld USD. Należy zaznaczyć, że jest to produkt wątpliwej jakości, ponieważ amerykański farmer wykorzystuje 300 g aktywnych dodatków, stymulatorów wzrostu, sub-

stancji syntetycznych na 1 t paszy (ČERNYČENKO 2000). Rosyjskie przedsiębiorstwa drobiarskie nie były w stanie konkurować cenowo z zagranicznymi hodowcami korzystającymi z dotacji rządu USA i korzystnych warunków klimatycznych (zużycie energii elektrycznej i in. nośników energii cieplnej na Syberii jest nieporównywalne do warunków amerykańskich). Dostawy do Rosji stały się katalizatorem dla całego rolnictwa Stanów Zjednoczonych, w tym również dla przemysłu pasz treściwych. Według danych Ministerstwa Handlu Federacji Rosyjskiej oficjalnie zarejestrowany import mięsa drobiowego stanowi tylko 2/3 łącznej ilości dostaw, 70% nieoficjalnych dostaw to produkty gorszej jakości. Według oceny Rady USA ds. eksportu drobiu i jaj do Rosji i Białorusi, ma miejsce reeksport drobiu z Łotwy, Estonii i Litwy pomijający rosyjsko-białoruskie posterunki celne, w wyniku którego Łotwa „spożywa” prawie dwa razy więcej kurzych udek niż Federacja Rosyjska i 10 razy więcej niż Ukraina.

Poziom i efektywność produkcji rolniczej

Po gwałtownym spadku produkcji rolniczej w Rosji w latach 1990–1999, na przestrzeni ostatnich dwóch lat obserwowane pozytywne trendy nie świadczą jeszcze o stabilnym tempie wzrostu gospodarczego i odrodzeniu wsi. Produkcja mięsa w roku 1998 była niższa 1,8 razy, mleka 1,5 raza, jaj 1,6 razy, wełny 3 razy, w porównaniu z rokiem 1990. W okresie od 1991 do 1998 r. pogłowie bydła zmniejszyło się o 25 mln i osiągnęło poziom z roku 1959, trzody chlewnej – o 20 mln (poziom z roku 1957), owiec i kóz – o 38 mln (poziom z roku 1933). W roku 1999 nastąpiło dalsze zmniejszenie pogłowia bydła (3,4%), owiec (10,2%), produkcja mięsa zmalała się o 7,6%, a mleka o 3,5%, w porównaniu z rokiem 1998. Rok 2000 charakteryzował się dalszym spadkiem pogłowia zwierząt. 1.01.2000 r. pogłowie bydła w gospodarstwach produkcyjnych wynosiło łącznie 27,5 mln sztuk, trzody chlewnej 18,3 mln sztuk, owiec i kóz 14 mln sztuk. W latach 1999–2000 odnotowano wzrost produkcji jaj, zwiększyły się zbiory buraka cukrowego oraz nasion słonecznika. Ogólnie, poziom rentowności produkcji z uwzględnieniem dotacji i rekompensat z budżetu odznaczał się dodatnią dynamiką: w roku 1996 wynosił –17%, 1997 –20%, 1998 –22%, 1999 +15%. Rentowność słonecznika, ziemniaków, warzyw tylko w roku 1999 wzrosła 3–7-krotnie. Poziom rentowności zbóż osiągnęła 56%, nasion słonecznika 98%, ziemniaków 93%, warzyw w uprawie polowej 67%, jaj 20%, mleka 22%.

W porównaniu z rokiem 1990 powierzchnia użytkowanych gruntów ornych zmniejszyła się z 131,5 do 110,2 mln ha, w tym przeznaczonych pod zboża i rośliny strączkowe – z 63,1 mln ha do 46,5 mln ha (ALTYNBAJEV 2000). Łącznie od roku 1992 z produkcji wycofano 31 mln ha użytków rolnych. Dla porównania, cała powierzchnia użytków rolnych Francji wynosi 30,2 mln ha, polski 18,7 mln ha, a powierzchnia gruntów ornych w Niemczech – tylko 7,3 mln ha

(Roczniki statystyczny 1999, 2000). Łączny zbiór zbóż w Rosji w roku 1998 nie przekroczył 48 mln ton, co w przeliczeniu na głowę ludności daje ok. 325 kg, czyli mniej, niż w roku 1947, kiedy chleb był na kartki. W roku 1999 zebrano ok. 57 mln ton (po obróbce wstępnej – 54,7 mln t), lecz krajowe zapotrzebowanie na zboże wynosi 70–74 mln t (z tego na produkcję żywności – 20, na nasiona – 7, a także dla przemysłu (sól, spirytus, skrobia). W roku 2000 zebrano 65 mln t zbóż, lecz jeśli się uwzględni, że w roku 1913 Rosja produkowała 80 mln t, z czego 15 mln t eksportowała, to nie ma powodów do dumy. Według ocen ekspertów FAO, ogólnym wskaźnikiem bezpieczeństwa żywnościowego danego kraju jest produkcja zbóż na głowę ludności. W krajach z rozwiniętą gospodarką zbożową (Kanada, Francja, USA) wskaźnik ten osiąga 900–1000 kg (TKACZ 2000).

Ogólny przyrost produkcji rolnej w roku 1999 kształtował się na poziomie 2,4%, przy czym w dwóch poprzednich latach (1997 i 1998) plony były niskie. W poszczególnych gałęziach dynamika przyrostu była następująca: przy 9-procentowym wzroście produkcji roślinnej produkcja zwierzęca

Tabela 2
Table 2

Produkcja rolnicza w Federacji Rosyjskiej w latach 1986–1999
Agricultural production in the Russian Federation in the years 1986–1999

Produkcja Production		Średnia roczna Annual mean				Rok 1999 w stosunku do 1986–1990 (%) Year 1999 in relation to 1986–1990 (%)
		1986–1990	1991–1995	1996–1999	1999	
Łączna produkcja roślinna i zwierzęca w cenach z 1983 r. Prices of total plant and animal production in 1983	mld rubli billion rubels	103.0	82.6	61.5	58.2	56.5
Zboża (po obróbce wstępnej), Corn (after preliminary processing)	mln t	104.3	87.9	65.1	54.7	52.4
Buraki cukrowe Sugar beets	mln t	33.2	21.7	14.0	15.5	45.8
Warzywa Vegetables	mln t	11.2	10.2	11.2	12.3	109.8
Zwierzęta i drób Animals and poultry	mln t	14.8	11.9	7.7	6.9	46.6
Mleko Milk	mln t	54.2	54.4	33.8	32.1	59.2
Jaja Eggs	mld szt. million units	47.9	40.3	32.5	33.3	70.4
Wełna Wool	tys. t thous. t	225.0	151.0	56.0	40.0	17.8

zmniejszyła się w roku 1999 o 3,7%. Oznacza to, że przekształcenia rolnictwa wyrządziły mu większą szkodę, niż druga wojna światowa; 42% wobec 40% (zmniejszenie pogłowia bydła odpowiednio o 9% i 28%). Poziom produkcji rolniczej w latach 1986–1999 przedstawiono w tabeli 2.

Wyposażenie rolnictwa

Przy gwałtownym spadku produkcji liczba osób zatrudnionych na wsi zmniejszyła się nieznacznie, co można wytłumaczyć stylem życia, konserwatywnym myśleniem, psychologią mieszkańców wsi, poczuciem wspólnoty terytorialnej, więzami rodzinnymi. Kadry kierownicze próbują powstrzymać wzrost bezrobocia, nie zwalniają pracowników, wysyłają ich na długoterminowe

Tabela 3
Table 3

Produkcja maszyn rolniczych w Rosji (tys. szt.)
Production of agricultural machines in Russia (thous. of pcs)

Maszyny rolnicze Agricultural machines	1995	1996	1997	1998	1999	1999 w stosunku do 1995 (%) 1999 in relation to 1995 (%)
Ciągniki Tractors	21.2	14.0	12.4	8.3	13.1	61.9
Pługi ciągnikowe Ploughs	4.0	1.6	1.3	1.4	1.2	30.5
Siewniki ciągnikowe Seeders	1.6	1.9	1.5	1.3	2.8	171.5
Kultywatory ciągnikowe Cultivators	2.0	2.9	3.0	3.2	2.7	138.1
Maszyny do stosowania nawozów mineralnych i wapnowania Fertilizer distributors for mineralization and liming	82 szt. pieces	22	50	92	221	269.5
Kombajny zbożowe Corn harvester	6.2	2.5	2.3	1.0	1.9	31.0
Kombajny do zbioru lnu Flax harvester	107 szt.	73	62	201	154	143.9
Kosiarki ciągnikowe Tractor movers	5.1	3.3	4.2	6.1	6.9	135.4
Kombajny do zbioru roślin pastewnych Fodder harvester	0.5	0.6	0.3	0.2	0.3	56.9
Rozdrabniacze do pasz Fodder crumble machines	1.1	1.1	1.1	1.5	1.4	130.6
Dojarki mechaniczne Milking-machines	0.5	0.5	0.5	0.4	0.3	62.7

urlupy bezpłatne. Kierownicy gospodarstw zachowują stan zatrudnienia na wsi nawet przy braku środków na płace. Potwierdzają to badania socjologiczne: ponad 90% kierowników gospodarstw gotowych jest odłożyć wypłatę pensji pracownikom do lepszych czasów. Tylko w Rosji i w niektórych krajach Wspólnoty Niepodległych Państw można latami nie wypłacać pensji. W tej sytuacji, kiedy koszty pracy są znikome, chociaż brzmi to paradoksalnie, odnawianie środków trwałych jest ekonomicznie nieopłacalne, np. nakłady pracy na wyprodukowanie 1 dt mleka wynoszą średnio 8,5 rbh (w USA – 0,4 rbh). Obecnie poziom odnawiania sprzętu technicznego w rosyjskim rolnictwie wynosi 0,7%, czyli że nowy traktor należałoby kupować co 130 lat. Wielkość produkcji maszyn rolniczych w latach 1995–1999 przedstawiono w tabeli 3. W 1998 r. kupiono tylko 6,416 tys. traktorów, 980 samochodów ciężarowych, 717 kombajnów zbożowych, 109 kombajnów ziemniaczanych i 28 kombajnów buraczanych. W 1985 r. w sektorze rolnictwa znajdowało się 1425,5 tys. traktorów i 510,5 tys. kombajnów zbożowych, a w 2000 r. ich liczba wynosiła odpowiednio 904,5 tys. oraz 228 tys. (tab. 4).

W Rosji na 1000 ha zasiewów przypadają tylko 4 kombajny zbożowe, gdy we Francji – 14, w USA – 16, w RFN – 20. Z powodu braku sprzętu technicznego straty ziarna podczas zbiorów wynoszą 20–30%. Ilość spisywanych maszyn rolniczych wielokrotnie przewyższa ilość kupowanych. W okresie od 1995 do 1998 r. napływ sprzętu technicznego do przedsiębiorstw rolnych zmniejszył się 14–16-krotnie, w wyniku czego liczba posiadanych traktorów zmniejszyła się 1,9, siewników – 1,8, a kombajnów zbożowych – 1,7 razy. Przy normalnym sezonowym obciążeniu maszyny do zbioru plonów, wyno-

Tabela 4
Table 4

Park podstawowych rodzajów maszyn w przedsiębiorstwach rolnych Rosji
na koniec roku (tys. szt.)

Basic farm machinery in Russia at the end of the year (thous. pcs)

Maszyny rolnicze Agricultural machines	1990	1995	1999		
			w tys. szt. thous. pcs	w stosunku do roku (%) in relation to (%)	
				1990	1995
Ciagniki Tractors	1365.6	1052.1	816.9	59.8	77.6
Kombajny zbożowe Corn harvesters	407.8	291.8	211.1	51.8	72.3
Kombajny do zbioru roślin pastewnych Fodder harvesters	120.9	90.9	60.8	50.3	66.1
Pługi Ploughs	538	368.3	247.3	46.0	67.1
Siewniki Seeders	673.9	457.5	289.6	42.9	63.3

Źródło: Krizisnoje desjatyeti (selskoje chozjajstvo Rosji w 90-e gody)// Ekonomika selskovo chozjajstva Rosji. 2000. No 12. C.30.

szącym 130 ha, rzeczywiste obciążenie wynosi 500 ha. Z jednej strony znacznie wzrosła efektywność środków trwałych i jest to zjawisko pozytywne, z drugiej jednak strony zużyty sprzęt nie jest odnawiany.

Według PAWLAKA (1993), po to aby kupić kombajn w Niemczech trzeba przepracować 4400 godz., we Włoszech – 10 000, a w Polsce – 13 000 godz. W Rosji ceny artykułów przemysłowych i usług wzrosły w okresie od 1990 do 1998 r. prawie 9000 razy, natomiast ceny produktów rolnych – tylko 2000 razy, chociaż w niektórych grupach gotowych artykułów spożywczych przetworzonych nie ma takiej różnicy cen: sól zdrożała 27 400 razy, chleb – 12 280 razy, wołowina – 10 950 razy. Dzisiaj żeby kupić traktor o mocy 110,4 kWh (150 KM), trzeba sprzedać 50 buhajków o masie ponad 300 kg. W roku 1990 w celu zakupu kombajnu „CK5M-Niwa” trzeba było sprzedać 33 t zboża, a w roku 1999 – już 268 t, mięsa wołowego – odpowiednio 3 i 35 t, mleka – 17 i 145 ton. Rozwarcie nożyc miało także miejsce w innych krajach. Dla porównania w Polsce na zakup ciągnika w 1988 r. należało przeznaczyć 31,3 tys. dm³ mleka, a w 1991 r. już 98,3 tys. dm³ (KISIEL 2001a).

Formy organizacyjno-prawne w rolnictwie Rosji

W celu pełnej oceny sytuacji należy przytoczyć kilka faktów i rozwiązać mit efektywności gospodarstw przyzagrodowych, ocenić perspektywy i ograniczenia zatrudnienia w gospodarstwach farmerskich. Po zaliczeniu właścicieli gospodarstw farmerskich do przedsiębiorców nie wymagających uzyskania osobowości prawnej miało miejsce zbliżenie statusu gospodarstwa farmerskiego i osobistego gospodarstwa przyzagrodowego. Do chwili obecnej znaczna liczba gospodarstw farmerskich nie dostosowała swojego statusu do wymogów Kodeksu Cywilnego Federacji Rosyjskiej. Wiele problemów pozostaje nie uregulowanych, np. są członkowie gospodarstwa, ale nie ma członkostwa. Do kogo mają się zwracać wierzyciele z roszczeniami: do osoby stojącej na czele gospodarstwa farmerskiego, czy do jego członków? Praktyka arbitrażowa ukazuje jeszcze jeden problem: czy inspekcja podatkowa może wystąpić o likwidację gospodarstwa farmerskiego, jeśli gospodarstwo to nie ma osobowości prawnej? W ujęciu ogólnym gospodarstwa farmerskie w Rosji nie wykazały się wysoką efektywnością. Powierzchnia gospodarstw farmerskich na dzień 1.01.2000 r. wynosiła 14,384 mln ha, tzn. 7% powierzchni użytków rolnych posiadanych przez przedsiębiorstwa rolne i osoby cywilne, natomiast ich produkcja wynosiła tylko 2% (tab. 5).

Analogicznie przedstawia się sytuacja w Republice Białoruskiej. W roku 1999 farmerzy uprawiali 60,7 tys. ha gruntów, stanowiących 0,75% użytkowanych gruntów rolniczych kraju, jednak ich produkcja stanowiła poniżej 1% łącznej produkcji sektora rolniczego Białorusi, a w postaci towarów – tylko 0,5%.

Tabela 5
Table 5Gospodarstwa farmerskie w Rosji (na dzień 1 stycznia)
Farms in Russia (as of 1 January)

Rok Year		1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Liczba zarejestrowanych gospodarstw farmerskich Number of registered farms	tys. szt. thous. pcs	182.8	270.0	279.2	280.1	278.6	274.3	270.2	261.1
Powierzchnia udostępnionych im gruntów, Area of available to them lands	tys. ha thous. pcs	7 804	11 342	11 870	12 011	12 237	13 045	13 845	14 384
Średni obszar gospodarstwa, w tym: Average farm area		43	42	43	43	44	48	51	55
– użytki rolne agricultural land	ha				40	41	44	48	
– runty orne arable lands					29	30	33	36	

Źródło: *Ekonomika i żywn.* 1997. No 33. C.27; 1999. No 12. C.28; Uzun V.Ja. Semjejnje fermy kołchozam nie pomiecha//Agrarnaja reforma. *Ekonomika i prawo*. 1999. No 2. C.6; Rosja w cyfrach: *Krat. Stat. Sb./Goskomstat Rosji*. M., 2000. C.203.

W warunkach transformacji rolnictwa gospodarstwa farmerskie uznano za równoprawne ogniwo systemu gospodarczego, jednak skala ich rozprzestrzenienia jest ograniczona, szczególnie na Syberii i Dalekim Wschodzie Rosji. Wśród obiektywnych przyczyn można wymienić surowe warunki środowiskowe i klimatyczne, szerokość przestrzeni życiowej i małą gęstość zaludnienia, niedostatecznie rozwiniętą infrastrukturę, tradycje, mentalność chłopską. W Rosji opłacalna jest produkcja wieprzowiny i zbóż, w związku z czym gospodarstwa farmerskie wybierają właśnie te kierunki specjalizacji, wykorzystując lukę ekonomiczną. W Republice Białoruskiej i na Ukrainie również nie dokonała się „farmeryzacja” wsi. Szczyt liczebności gospodarstw farmerskich na Białorusi przypada na lata 1995–1996; na dzień 1.01.1996 r. zarejestrowane było nieco ponad 3 tys. takich gospodarstw, jednak już na 1.01.1998 r. ich liczba wynosiła zaledwie 2,7 tys. Według danych Państwowego Komitetu Geodezji i Kartografii Republiki Białoruś, w latach 1991–1997 przestało istnieć 1,3 tys. gospodarstw farmerskich. W latach 1998–1999 farmerzy dysponowali 0,75% łącznej powierzchni użytków rolnych kołchozów, gospodarstw państwowych oraz innych przedsiębiorstw rolnych, co w przeliczeniu dało średnio 22,8 ha na jedno gospodarstwo. Dla porównania, na Ukrainie średnia powierzchnia gospodarstwa wynosiła 19 ha. W nowym sektorze białoruskiego rolnictwa pracował tylko 1% wszystkich zatrudnionych w rolnictwie. Średnio na każde gospodarstwo przypada 3,5 osoby, 4% farmerów to emeryci.

Na przestrzeni ostatnich 20 lat obserwowano stałą tendencję do zmniejszenia liczby osób zatrudnionych w rolnictwie. W latach 1992–2001 proces ten uległ zwolnieniu, jednak w ciągu ostatnich 5 lat zatrudnienie zmniejszyło się o 12,7%. Rolnictwo Rosji zatrudnia obecnie 8,5 mln osób, czyli ok. 13% siły roboczej kraju, co jest wskaźnikiem ok. 2 razy niższym niż w Polsce (KISIEL 2001b). Poziom bezrobocia na wsi stanowi 17% czynnej zawodowo ludności wobec średniej krajowej wynoszącej 11,7%. Co więcej, procesy te przebiegają na tle spadku wydajności sektora rolniczego, zmniejszenia jego udziału w gospodarce narodowej. Udział ten w środkach trwałych (bez uwzględnienia wartości ziemi) wynosi 14%, w inwestycjach – ok. 5%. Przedstawione dane świadczą o wysokim rzeczywistym i potencjalnym bezrobociu na wsi. Nie spełniły się więc nadzieje, że rozwój gospodarstw farmerskich przyniesie również wzrost zatrudnienia. Zbankrutowani farmerzy zwiększają szereg bezrobotnych; w okresie reform rozpadło się 64 tys. gospodarstw farmerskich. Wśród subiektywnych przyczyn tej sytuacji można wymienić wąską specjalizację, brak znajomości sytuacji rynkowej i praktycznej logistyki. Dlatego należałoby prawnie uregulować nie tylko zagadnienie wystąpienia z kołchozu w celu utworzenia gospodarstwa farmerskiego, lecz również przyłączenia się do niego z powrotem z udziałami ziemi. W Rosji na razie ignorowane są ogólnoswiatowe tendencje do współpracy pomiędzy farmerami.

Cechą wyróżniającą wykorzystanie siły roboczej w wielkotowarowych przedsiębiorstwach rolnych Rosji jest posiadanie przez robotników osobistych gospodarstw przyzagrodowych. W krajach Wspólnoty Niepodległych Państw osobiste gospodarstwa przyzagrodowe użytkuje 14 mln pracowników zatrudnionych w pełnym wymiarze. Gospodarstwa te nie potrzebują dużych nakładów kapitału aby zwiększyć produkcję. W roku 1996 osobiste gospodarstwa przyzagrodowe dały 47,4% łącznej produkcji rolnictwa Rosji, w roku 1997 ich udział zwiększył się do 47,9%, a w roku 1998 przekroczył 50%. W czterech ostatnich latach Państwowy Komitet Statystyczny Federacji Rosyjskiej zaczął obliczać dane dotyczące wartości dodanej w rolnictwie, bez powtórnego liczenia pasz, nasion itp. Przy zastosowaniu tej metody udział osobistych gospodarstw przyzagrodowych w wartości dodanej stanowi 66,6%, wielkotowarowych przedsiębiorstw rolnych – 30,3%, gospodarstw farmerskich – ok. 3%.

Gospodarstwa przyzagrodowe zapewniają wyżywienie dla ponad 40 mln osób; produkują one ok. 92% ziemniaków, 77% warzyw, 51% mięsa (wg masy żywej), 45% mleka, 32% jaj itd. (tab. 6). Jednak należy pamiętać o tym, że osobiste gospodarstwa przyzagrodowe nie są gospodarstwami towarowymi. I chociaż są one największym producentem warzyw w kraju, to jednak głównymi dostawcami tej produkcji na rynek pozostają przedsiębiorstwa rolne, których udział w ogólnej ilości sprzedanych warzyw wyniósł w 1999 r. 68% (AGIRBOV 2000).

Wykonane obliczenia potwierdzają, że wydajność pracy w gospodarstwach przyzagrodowych jest 4,2 razy mniejsza, niż w gospodarstwach społecznych. Jeden ar ziemi przyzagrodowej odpowiada ok. 4 arom gruntów społecznych, a w rodzinach posiadających krowę wielkość ta wzrasta do 7–8 arów.

Tabela 6
Table 6

Struktura podstawowych rodzajów produkcji rolniczej wg poszczególnych kategorii gospodarstw (w stosunku do łącznej produkcji wszystkich kategorii gospodarstw, w %)
The structure of basic agricultural production types according to individual farm categories (in relation to total production of all farm categories, %)

Rodzaj produkcji Type of production		Przedsiębiorstwa rolne Agricultural companies	Osobiste gospodarstwa przyzagrodowe Small individual farms	Gospodarstwa farmerskie Farms
Zboże (po obróbce wstępnej) Corn (after preliminary processing)	1993	94.2	0.6	5.2
	1996	94.6	0.8	4.6
	1998	92.0	1.2	6.8
	1999	92.0	0.9	7.1
Buraki cukrowe (dla przemysłu) Industrial sugar beets	1996	96.0	0.7	3.3
	1998			4.0
	1999	93.8	0.8	5.4
Nasiona słonecznika Sunflower seeds	1996	87.0	1.6	11.4
	1998			10.9
	1999	86.1	1.3	12.6
Ziemniaki Potatoes	1993	16.5	82.5	1.0
	1996	8.9	90.2	0.9
	1998		91.2	
	1999	7.0	92.0	1.0
Warzywa Vegetables	1993	34.5	64.5	1.0
	1996	22.1	76.8	1.1
	1998		79.6	
	1999	20.8	77.0	2.1
Mięso (wg wagi rzeźnej) Meat (according to slaughter weight)	1993	59.4	39.5	1.1
	1996	46.9	51.5	1.6
	1999	38.7	59.4	1.9
Mleko Milk	1993	64.3	34.5	1.1
	1996	53.2	45.3	1.5
	1999	49.1	49.2	1.7
Jaja Eggs	1996	68.3	31.3	0.4
	2000	69.3	30.5	0.2
Drób Poultry	2000	59.2	40.6	0.2

Źródło: Sporządzono na podstawie: *Ekonomika i żywn.* 1997. No 33. C.27; *O sostoianii selskovo chozjajstva w 1999 godu* (po danym Goskomstata Rosji).//*Ekonomika selskochozjajstviennych i piererabatywajuszcych predprijatij*, 2000. No 5. C.20-22; *Goskomstat soobszczajet./APK: ekonomika, uprawlenie*, 2000. No 6. C.28; *Proizvodstvo produkciji pticevodstva rastet./Ekonomika selskovo chozjajstva Rosji*, 2000. No 12. C.2; *Rosja v cifrach: Krat. Stat. CB./Goskomstat Rosji. M., 2000. C.202, 203.*

Source: Based on: *Economics and żywn.* 1997. No 33. C.27; *O sostoianii selskovo chozjajstva w 1999 godu* (po danym Goskomstata Rosji).//*Ekonomika selskochozjajstviennych i piererabatywajuszcych predprijatij*, 2000. No 5. C.20-22; *Goskomstat soobszczajet./APK: ekonomika, uprawlenie*, 2000. No 6. C.28; *Proizvodstvo produkciji pticevodstva rastet./Ekonomika selskovo chozjajstva Rosji*, 2000. No 12. C.2; *Rosja v cifrach: Krat. Stat. CB./Goskomstat Rosji. M., 2000. C.202, 203.*

Jeśli uwzględnimy pomoc gospodarstw wielkotowarowych przy wykonywaniu pracochłonnych operacji (orka, sianokosy, zbiór plonów, usługi transportowe), to nakłady pracy na jednostkę produkcji w osobistych gospodarstwach przyzagrodowych będą znacznie wyższe niż w gospodarstwach uspołecznionych. Jeśli dodamy do tego kradzioną paszę oraz zboże otrzymane z tytułu udziałów gruntowych i wykorzystane na paszę dla zwierząt, to wnioski są mało pocieszające: osobiste gospodarstwa przyzagrodowe zajmują określoną lukę ekonomiczną i nie są w stanie wyprzeć gospodarstw uspołecznionych, ponieważ istnieją w dużym stopniu dzięki tym ostatnim. Według danych Państwowego Komitetu Statystycznego, w roku 1998 istniało prawie 16 tys. gospodarstw przyzagrodowych dysponujących 10,7 mln ha ziemi (na jedno gospodarstwo przypadało 0,67 ha).

Wybór formy organizacyjno-prawnej przedsiębiorstwa rolnego ma wpływ na jego wyniki ekonomiczne, np. wielkotowarowe gospodarstwa uspołecznione są bardzo obciążone świadczeniami społecznymi. Słowo „kołchoz”, któremu mało brakowało, aby zostać przekleństwem, znowu pojawiło się w ustawodawstwie Rosji jako jedna z form rolniczej spółdzielni produkcyjnej, przy czym w obecnej wersji kołchozy mają wiele zalet. Przewagę nad innymi formami prowadzenia działalności rolniczej mają również spółki komandytowe. Aktywnie przebiega proces przekształcania spółek akcyjnych w spółki z ograniczoną odpowiedzialnością i spółdzielnie rolnicze. Stosowane są również skomplikowane procedury reorganizacyjne w celu przekształcenia spółek akcyjnych w spółki komandytowe poprzez rolnicze spółdzielnie produkcyjne. W zasadzie każda forma organizacyjno-prawna ma swoje zalety i wady, w związku z czym prawidłowy wybór uwzględniający konkretne warunki stanowi przesłankę do osiągnięcia konkurencyjności w warunkach gospodarki rynkowej.

Naturalna dla zachodniego producenta rolnego pomoc państwa, w Rosji wymaga uzasadnienia teoretycznego i specjalnych argumentów. Dotacje i pomoc dla rolników jako procent produkcji rolnictwa wynosi w Japonii 74%, w Finlandii 70%, w Szwecji 58%, w Kanadzie 43%, w USA 34%, a w Polsce ponad 20%. Wynika z tego, że regulowanie sektora rolniczego przez państwo jest nieuniknione nie tylko krótkoterminowo (zakup żywności przez państwo, system subsydiów i dotacji, kwotowanie produkcji i eksportu – importu itp.), lecz również w dłuższym okresie czasu. Jest to związane z postępowaniem technicznym w rolnictwie, wzrostem wydajności (w wyniku zastosowania nawozów, środków ochrony roślin, wyhodowania nowych zrejonizowanych odmian wysokoplennych, zwiększenia produktywności zwierząt, mechanizacji pracy itd.) i intensywności pracy oraz zmiennością współczynnika parytetu cenowego. W miarę wzrostu średniego dochodu na głowę ludności rośnie również popyt, jednak nie wprost proporcjonalnie do wzrostu dochodów. Zwiększenie produkcji rolniczej wyprzedza tempo wzrostu popytu na nią. Na całym świecie występuje tendencja do zmniejszenia liczby gospodarstw farmerskich wystarczającej do pokrycia zapotrzebowania, w związku z czym zmniejsza się rynek pracy w tym sektorze zatrudnienia, np. w okresie powojennym liczba gospodarstw farmerskich w RFN zmniejszyła się prawie o milion, na terenie starych landów jest obecnie tylko 630 tys. takich gospodarstw, w których

pracuje 750 tys. osób. Po zjednoczeniu Niemiec na terenie nowych landów powstało 14 tys. prywatnych gospodarstw farmerskich, a 4,5 tys. spółdzielni rolniczych przekształcono w towarzystwa i spółki akcyjne. 120 lat temu 4 niemieckich rolników zapewniało wyżywienie dla 1 osoby, w roku 1950 jeden pracownik rolny w RFN mógł wyżywić już 10 osób, a obecnie – 75 osób. Pół wieku temu farmerzy stanowili 25% ludności USA, obecnie ich liczba nie przekracza 5%. Z jednej strony, 70% gospodarstw farmerskich USA dostarcza rocznie na rynek towarów na kwotę nie przekraczającą 40 tys. USD i większą część dochodów czerpie z innych rodzajów działalności, z drugiej zaś, 12% farm to najbardziej rentowne, technologicznie zaawansowane i profesjonalnie zarządzane gospodarstwa o rocznej produkcji przekraczającej 100 tys. USD, przynoszące $\frac{2}{3}$ łącznych dochodów farmerów. W Rosji należy brać pod uwagę światowe tendencje dotyczące zwiększania się powierzchni gospodarstw farmerskich i różnicowania produkcji. Pod względem rozmiarów niektóre zagraniczne gospodarstwa farmerskie są porównywalne z wielkimi rosyjskimi gospodarstwami uspołecznionymi. Największe gospodarstwo farmerskie znajdujące się w Brazylii, w okolicach Campo Grada (stan Mato Grosso), zajmuje obszar 8,7 tys. km² i ma 250 tys. sztuk bydła. W Rosji na początku 1999 r. średnia powierzchnia gospodarstwa farmerskiego wynosiła tylko 51 ha, w tym użytków rolnych 48 ha, gruntów ornych 36 ha.

Procesy transformacji w krajach Europy Wschodniej i Wspólnoty Niepodległych Państw ujawniły szczególnie wyraźnie problemy występujące w rolnictwie tych krajów. Biorąc pod uwagę fakt, że w 2000 r. prawie połowa gospodarstw w Rosji przynosiła straty (pomimo pozytywnej tendencji w sytuacji finansowej przedsiębiorstw rolnych: w roku 1996 udział przynoszących straty gospodarstw wynosił 79%, w roku 1997 – 82%, 1998 – 88%, 1999 – 54%), szczególnie aktualne stają się zagadnienia dotyczące zarządzania antykryzysowego oraz problemy uzdrawiania przedsiębiorstw rolnych. Producenci rolni kupują paliwo i smary na kredyt towarowy, czasami o jedną czwartą drożej od cen rynkowych, a zboże na spłatę długu oddają o 15–20% taniej od ukształtowanych cen. Do tego dochodzą osławione nożyce cen (KISIEL 1999).

Ewolucja stosunków rolnych wyznacza kierunek zmian struktury społeczno-ekonomicznej sektora rolniczego. Powstaje jednak pytanie o sposób transformacji tego sektora. Pierwszy sposób to radykalna zmiana stosunków rolnych na zasadach wolnorynkowych, w wyniku której rolnictwo ma się stać konkurencyjne na rynku światowym bez jakiegokolwiek istotnej ingerencji ani pomocy państwa dla producentów rolnych, niezależnie od formy własności i gospodarowania. Drugi sposób jest mniej intensywny, lecz wymaga więcej czasu. To ekonomiczne i socjalne osłanianie rolnictwa za pomocą bezpośredniej regulacji istotnych aspektów procesu reprodukcji, stałego subsydiowania, ochrony przed konkurencją z zewnątrz i stopniowego wprowadzania zasad gospodarki rynkowej. W pierwszym przypadku priorytet mają sprawy ekonomiczne, w drugim zaś socjalne. Obecnie zarówno w Rosji, jak i w pozostałych krajach Europy Środkowo-Wschodniej uważa się, że konieczne jest połączenie tych dwóch sposobów, ponieważ jeden z nich może dopro-

wadzić do wybuchu społecznego, a drugi – do utrwalenia starego systemu zarządzania rolnictwem. Sytuacja w krajach Wspólnoty Niepodległych Państw i Europy Wschodniej wygląda analogicznie: brak parytetu cenowego, niskie dotacje państwowe, subwencje i subsydia, wysokie oprocentowanie kredytów rolniczych, utrata potencjału eksportowego, spadek produkcji. Przekształcanie przedsiębiorstw rolnych w Rosji przybiera permanentny charakter, dlatego uważamy, że można już mówić o zmęczeniu mieszkańców wsi reformowaniem i modernizacją.

Podsumowanie

Przekształceniom w rolnictwie rosyjskim towarzyszy gwałtowny spadek produkcji, w ostatnich dwóch latach widoczne są jedynie zarysy stabilizacji. W latach 1999–2000 gwałtownie zmniejszył się udział przedsiębiorstw przynoszących straty, wiele upraw oraz produkcja mleka zaczęły przynosić zysk. Pomoc państwa dla producentów rolnych jest minimalna, brak jest preferencyjnych kredytów. Producenci rolni odczuwają znaczny nacisk w związku z importem żywności. Można mówić o utracie bezpieczeństwa żywnościowego Rosji. Poważne obawy wzbudza jakość zagranicznych produktów. Likwidacja gospodarstw wielkotowarowych została podyktowana względami ideologicznymi, a nie ekonomicznymi. Gospodarstwa farmerskie produkują tylko 2% produktów rolnych, wykorzystując przy tym 7% areалу gruntów rolniczych, a gospodarstwa przyzagrodowe, mimo wysokiego udziału w produkcji wielu roślin uprawnych, nie są towarowe. Według danych Państwowego Komitetu Statystycznego Federacji Rosyjskiej na przedsiębiorstwa rolne przypada 69% globalnej produkcji rolniczej, na gospodarstwa przyzagrodowe – 38%, na gospodarstwa farmerskie – 2%; wskaźnik towarowości produkcji rolniczej wynosi odpowiednio: 88–90%, 8–12%, 0,5–0,7%.

Efektywność produkcji w gospodarstwach przyzagrodowych po uwzględnieniu wszystkich kosztów jest również niższa niż w gospodarstwach uspołecznionych. Niskie koszty pracy żywej doprowadziły do odprzemysłowienia rolnictwa. Ilość sprzętu rolniczego posiadanego przez przedsiębiorstwa rolne jest wystarczająca. Nożyce cen nie pozwalają na odnowienie parku maszynowego, a bazy maszyn rolniczych nie wywiązują się z powierzonego im zadania modernizacji technologicznej. Całe obciążenie socjalne na wsi dźwigają przedsiębiorstwa uspołecznione. Posiadana wcześniej infrastruktura wiejska znajduje się w stanie rozkładu. Kolejne fale reform i modernizacji gospodarki rolnej nie przynoszą oczekiwanych wyników. Niezbędna jest korekta kierunku polityki rolnej, która ma wspierać przede wszystkim gospodarstwa wielkotowarowe, pożądane są również działania w celu ochrony krajowych producentów. Kadry kierownicze przedsiębiorstw rolnych powinny podjąć działania antykryzysowe, dokonać restrukturyzacji zadłużenia, przeprowadzić badania marketingowe i szukać luk ekonomicznych.

Piśmiennictwo

- AGIRBOV J. I. 2000. *Osnovnyje tendenciji razvitija rynka kartofelja i oboščej*. Ekonomika selskochozjajstviennych i pererabatyvajuščych predprijatij, 10, s. 58.
- ALTYNBAJEV R. Z. 2000. *Sovriemiennaja tiechničeskaja baza – ključievoj vopros razvitija selskogo chozjajstva*. Ekonomika Selskochozjajstviennych i Pererabatyvajuščych Predprijatij, 4: 6.
- ČERNYČENKO Č. 2000. *Odstupljenije Buša*. Moskovskoje Novosti, 3: 9. Ekonomika selskochozjajstviennych i pererabatyvajuščych predprijatij, 5: 20.
- KISIEL R. 1999. *Ekonomika produkcji rolniczej*. Podręcznik akademicki (praca zbiorowa), ART, Olsztyn.
- KISIEL R. 2001a. *Wykorzystanie biomasy wierzb krzewiastych do wytwarzania energii cieplnej*. Probl. Inż. Rol., 2: 65-72.
- KISIEL R. 2001b. *Zasoby pracy w rolnictwie w kontekście integracji europejskiej*. Konf. Nauk., nt. Przemiany strukturalne obszarów wiejskich w zakresie przestrzeni i rynku pracy. PAN, Warszawa, Wyd. UWM, Olsztyn.
- KUČERENKO V. 1998. *Bomba pod premierą?* Rosyjskaja Gazieta, 12.
- NAZARENKO V. 1999. *Zadaci vosstanovljenija agropromyszlennogo kompleksa i probovolstviennoj bezopasnosti Rosji*. Rosijskij Ekonomičeskij Žurnal, 5-6: 45.
- PAWLAK J. 1993. *Stan mechanizacji rolnictwa oraz rynek maszyn rolniczych w Polsce na tle krajów rozwiniętych*. IBMER, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny*. 1999, 2000. GUS, Warszawa.
- TKAČ A. V. 1999. *Problemy probovolstviennogo rynka v SNG*. APK: ekonomika, upravlienije, 5: 28.
- TKAČ A. W. 2000. *Nužna soglasovannija agrarnaja politika gosudarstv-učvstnikov SNG*. Ekonomika Selskochozjajstviennych i Pererabatyvajuščych Predprijatij, 10, s. 11.
- ŠUTKOV A. 2000. *Upravlienije i prodovolstviennaja bezopasnost*. Ekonomika sielskovo chozjajstva Rosji, 10, s. 23.